

STIAN BONES

Gerhardsen og sikkerhets- politikken sett fra et amerikansk synspunkt

Einar Gerhardsen var Norges statsminister i perioden 1945-51 og 1955-65. Til sammen dekker dette en periode på over 17 år.¹ Han var også leder av Arbeiderpartiet i hele perioden 1945-65. Han er kjent som «landsfaderen» - regjeringssjefen som loste etterkrigs-Norge inn i vekst og velstand i ly av NATO. I 1997 arrangerte VG ei rangering av Norges største politikere gjennom det forrige århundret, hjulpet av 17 historikere og 3 politiske analytikere. Gerhardsen endte på topp, sjølsagt.²

Alle kjenner «Einar», eller har hørt om han. Sjøl skreiv han ikke mindre enn fem tjukke erindringsbøker om sitt politiske liv. Det har også kommet flere biografier om han - av Jostein Nyhamar, Per Øyvind Heradstveit, Egil Helle, broren Rolf Gerhardsen, sønnen Rune Gerhardsen og historikeren Finn Olstad. I tillegg kommer omtale i en mengde andre biografier, memoarer, historiske oversiktsverk, TV- og radioprogrammer og avis-artikler. Når alt dette eksisterer, hva mer er det å tilføye? Mye, mener jeg, også om det *jeg* skal behandle, nemlig Einar Gerhardsens sikkerhets-politiske orientering - slik det så ut fra et amerikansk synspunkt. I tillegg til relevant litteratur, bygger jeg i stor grad på kilder fra det amerikanske utenriksdepartementet, *State Department*, inkludert USAs ambassade i Oslo; det er det jeg mener med «et amerikansk synspunkt». Det vil kunne innvendes at jeg på denne måten like mye fanger opp amerikanske oppfatninger som Einar Gerhardsens meninger. Det er jeg klar over, og det gjør ikke emnet mindre spennende. Hva visste egentlig vår viktigste allierte om hvordan Norges statssjef tenkte? Og hva mente de amerikanske aktørene om det?

Det at Gerhardsen var den ledende politikeren i Norge i etterkrigstida, kunne være begrunnelse nok for å se nærmere på dette. Men det er mer.

Fokuset på Einar Gerhardsen vil forhåpentlig også kaste lys over Arbeiderpartiets politikk spesielt, og norsk og nordisk politikk mer allment.

For å finne en inngang til saken har jeg valgt ut et memorandum som er skrevet ved det såkalte BNA-kontoret i det amerikanske utenriksdepartementet i 1959. BNA er en forkortelse for Office of British Commonwealth and Northern European Affairs. Her spekuleres det i om Gerhardsen har tenkt å gå av som statsminister. BNA-kontoret har nemlig fått en rapport som opplyser det. Dette var ubekrefta opplysninger - man understreka det - men skulle det være noe i dem, så måtte man se på mulige erstattere. Kontoret kom opp med fire navn. Det var for det første stortingspresident Nils Langhelle, som ble utpekt som favoritt.

Gerhardsen var for lydhør i forhold til Sovjet, og agerte for uavhengig i forhold til sin mektigste allierte.

Han hadde ei solid, dog ikke briljant, karriere i Arbeiderpartiet. Så var det Trygve Bratteli. Den lynskarpe Bratteli ville under normale omstendigheter ha vært favoritten, men han hadde nettopp vært litt uheldig. Statsministeren hadde vært på reise, Bratteli var vikar, og da hadde han godkjent salg av ammunisjon til det diktatoriske Batista-regimet på Cuba. Det falt sjølsagt i dårlig jord i Arbeiderpartiet. Men dersom det gikk litt tid før Gerhardsen skulle gå av, og ammunisjonssaken fikk lagt seg, ville Bratteli være favoritten. To andre navn ble også nevnt, LO-leder Konrad Nordahl og handelsminister Arne Skaug, men de ble ikke oppfatta som særlig aktuelle kandidater.

Poenget i denne sammenhengen er det amerikanske utenriksdepartementet sin vurdering av hva et skifte ville ha å si for USA. Dersom Gerhardsen gikk av, og uansett hvem av kandidatene han ble erstatta av, så ville det sannsynligvis være til fordel for USA. Alle de fire kandidatene til jobben var mindre mottakelig for påvirkning fra Sovjetunionen, og alle var mye mer entusiastisk pro-USA, som «views this country in all its aspects with considerable reserve».³ Gerhardsen var for lydhør i forhold til Sovjet, og agerte for uavhengig i forhold til sin mektigste allierte, mente sentrale embetsmenn i State Department. Han var en alliert, men med mange forbehold.

Hva var det som lå bak denne vurderinga? Hadde det alltid vært slik?

Sikkerhetspolitisk uenighet i Arbeiderpartiet

Kildene tyder på at åra 1953-56, den første lavspenningsperioden i den kalde krigen, var en formativ fase med hensyn til kald krig-strategier på ledende politisk hold i Norge, og derfor skal jeg starte kronologisk her. Koreakrigen var over i 1953, og samme år døde Stalin. Kunne det eksistere en historisk mulighet for tilnærming mellom øst og vest? I en lang rapport fra ambassaden i Oslo (25 sider) datert 30. april 1953, ble det understreka at reduksjonen i den internasjonale spenninga helt klart

I 1954 kunne den amerikanske ambassaden i Norge rapportere om uenighet mellom stortingsrepresentant Einar Gerhardsen og statsminister Oscar Torp i synet på sikkerhetspolitikken.

hadde brakt fram en fornya interesse for nøytraliteten hos enkelte grupperinger. Det var en interesse i Arbeiderpartiet og arbeiderpressa for å prøve ut de diplomatiske kanalene i større grad. Kanskje signaliserte denne holdninga en løsrivelse fra det amerikanske standpunktet? Det Washington ønska seg, var nemlig «fuller recognition among our European allies of the continuing threat from the East».⁴

Einar Gerhardsen ble ikke nevnt spesielt i denne sammenhengen, men det ble for så vidt heller ikke noen andre. Om han på dette tidspunktet hadde noen ønsker om å prøve ut den diplomatiske kanalen i større grad, så var han ikke i den rette posisjonen til det. Fra 1951-55 satt han på Stortinget; Oscar Torp var statsminister. Tida var heller ikke moden for slike sonderinger: Motivert blant anna av stortingsvalget i 1953, samt ei rekke spionavsløringer i Nord-Norge, lanserte partisekretær Haakon Lie etterkrigstidas mest intense anti-kommunistiske kampanje. Brosjyrer som *Kommunismens vei / Henrettet* og *Norges Kommunistiske Parti som rekrutteringsmark for spioner og sabotører* ble utgitt i 1953 og 1954. I 1954 ble også den kjente pamfletten *Kaderpartiet* utgitt - med støtte fra Rand Corporation i USA.⁵

Sjøl om denne anti-kommunistiske fronten ikke kan måle seg med kampanjen under Joseph McCarthy i USA, så var klimaet tøft og beskyldningene harde også i Norge. Ifølge det amerikanske diplomatkorps

kunne noe av forskjellen mellom Norge og USA føres tilbake til det norske «grasrot-demokratiet», som tilrettela for ei brei tilnærming i den norske politiske kulturen. Man kom heller ikke så langt med enkel propaganda her. Alle viktige samfunnsspørsmål ble vidt debattert på Stortinget og i pressen. «Politics in Norway is the art of compromise», het det et sted.⁶ Skal vi tru disse diplomatene var det slett ikke noen «istid for ytringsfriheten i Norge» i 1950-åra, som for eksempel Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen har hevda.⁷

Fram mot midten av 1950-åra var det i ferd med å oppstå et skisma i Arbeiderpartiets ledelse. For eksempel sto Haakon Lie og Einar Gerhardsen sammen i kampen mot kommunistene i Norge, men de var i ferd med å skli fra hverandre i den sikkerhetspolitiske orienteringa i forhold til utenverdenen. Uenigheta slo rot i en rekke saksfelt, men saker som alliansespørsmålet, forholdet til Sovjetunionen og nordisk samarbeid trer fram som særlig relevant i min sammenheng.

Den økende sikkerhetspolitiske uenigheta kommer klart fram i forbindelse med regjeringsskiftet i 1955. Det var tydelig, også sett med amerikanske øyne, at Gerhardsen etter hvert ble misfornøyd med Oscar Torps regjering. Det er vanskelig å si når denne misnøyen ble påtrengende, men et oversyn fra ambassaden i Oslo fra 4. oktober 1954 peker på at man hadde kjent til Gerhardsens ønske om å bli statsminister igjen i ei tid, og at det var rivalisering mellom Torp og han.⁸ Dette samsvarer med

Torp-biografen Hans Olav Lahlums funn om at Gerhardsen «stadig tydeligere» arbeidet for å komme tilbake høsten 1954.⁹ Det er uklart om at det var den svekka arbeidskrafta til Torp, de økonomiske problemene man sto overfor, eller de sikkerhetspolitiske motivene som dro Gerhardsen tilbake til statsministerstolen. I *Norsk utenrikspolitikk historie* sier Knut Einar Eriksen og Helge Pharo at det var en kombinasjon av disse faktorene som førte til skiftet, og dette er et syn som også støttes av andre historikere.¹⁰

Hva dreide den sikkerhetspolitiske uenigheta seg om? Det var strid om utbygginga av Forsvaret innafor ramma av NATO-samarbeidet, et spørsmål som berørte både økonomiske, politiske og suverenitetsmessige forhold. Økonomisk fordi Norge som del av det integrerte forsvarssamarbeidet forplikta seg til å fastlegge forsvarsbudsjetter og tjenestetid i samspill med de allierte, og med NATO sine interesser for øye, suverenitetsmessig fordi dette viste at Norge hadde avgitt myndighet og politisk fordi man var uenig om både trusselvurderinger, tiltak og internasjonale samarbeidsmønstre.

Gerhardsen på sin side mente at NATO sin styrkepolitikk var for rigid.¹¹ I forhold til NATO var han en av dem som hadde profilert seg i retning av ei avskjermingslinje. To konkrete saker kan belyse dette. Regjeringa Torp

Det var strid om utbygginga av Forsvaret innafor ramma av NATO-samarbeidet, et spørsmål som berørte både økonomiske, politiske og suverenitetsmessige forhold.

Med politisk manøvrering satte Einar Gerhardsen en stopper for regjeringen Torps ønske om å etterkomme NATOs forslag om 24 måneders tjenestetid i Forsvaret.

forsøkte å få Stortinget med seg på å oppgi basepolitikken under Korea-krigen, da USA ville utplassere en flyving på Torp flyplass i Vestfold. Kjerna i basepolitikken gikk ut på et norsk nei til stasjonering av allierte kampenheter i landet i fredstid. Fra sin posisjon på Stortinget sørget Gerhardsen, med brei støtte i Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité, for å legge forslaget til Torp død. En annen sak var tjenestetida. Her ønsket både Torp og utenriksminister Halvard Lange å komme NATO i møte. Forslaget fra NATO og USA gikk ut på 24 måneders, subsidiært 18 måneders tjenestetid. Som partiformann sørget Gerhardsen for å få sendt forslaget ut på høring til partilagene; han visste nok hva tilbakemeldingene ville gå ut på. Deretter loste han gjennom sitt eget forslag om 16 måneders tjenestetid.¹²

Fødselshjelper for Norges NATO-medlemskap

Ovafor har jeg referert fra et dokument som omtalte uenigheter mellom Torp og Gerhardsen, men dette var ikke hovedsaken i dokumentet. Hovedsaken var den pågående diskusjonen omkring et utvidet skandina-

visk samarbeid, også om sikkerhetsspørsmål. Redaktøren for Arbeiderparti-magasinet Kontakt, Torolf Elster, skrev i septembernummeret 1954 en artikkel der han gikk inn for økt økonomisk samkvem i Skandinavia, og at Norge på sikt burde dra seg ut av NATO og i stedet bidra til å forme ei skandinavisk politisk-militær sammenslutning. Ifølge Elster var snakket om et «atlantisk fellesskap» temmelig vage greier; Skandinavia, det var mer håndfast. Elster var ikke alene om å mene dette.

Ved ambassaden i Oslo hadde man merka seg ei holdningsendring i en ganske vid krets i Arbeiderpartiet når det gjaldt utenriks- og forsvarspolitikken. Denne strømminga ble gitt følgende karakteristikkk:

Perhaps it can best be described as resistance to vigorous NATO policies and to the present level of Norwegian defense combined with an increased emphasis on Nordic economic and social interests and some wishful thinking about Nordic political-defense association.¹³

Når det gjaldt Gerhardsens rolle, fikk ambassaden motstridende informasjon. Noen hevda at partiformannen delvis støtta denne nye tilnærminga, men at han ikke ville gå mot det norske NATO-medlemskapet, eller gi offentlig støtte til et skandinavisk forsvarssamarbeid.¹⁴ Dette var opplysninger som måtte undersøkes nærmere, og derfor fikk ambassadør L. Corrin Strong i stand et møte med Sivert Nielsen fra Forsvarsdepartementet og Olav Brunvand, sjefredaktør ved Arbeidernes Pressekontor. De kunne berolige med at et regjeringsskifte ikke ville få noen betydning for norsk utenriks- og forsvarspolitikkk.¹⁵ Men kanskje hadde Nielsen og Brunvand forregna seg her? Det skal vi vende tilbake til.

Elster sitt utbrudd fikk et interessant etterspill som er verdt å kommentere. Seinere på høsten 1954 gikk månedsmagasinet Kontakt inn. Hovedsakelig skyldtes dette den trange økonomien, men ved ambassaden mente man også at Arbeiderpartiet var ute etter å få Elster, «who is somewhat of a maverick, under firmer control».¹⁶

Synspunktene som Elster hadde gitt uttrykk for, var *nøytralistiske* etter den amerikanske oppfatninga. Washington mente at nøytralismen tjente som en frikoblingsmekanisme i forhold til øst-vest-konflikten, og den ble ofte kombinert med diplomatisk tilbaketrekking i kontroversene mellom Sovjet og USA. Men nøytralismen var ikke et uttrykk for isolasjonisme.

Nøytralismen var ikke noe lite problem i den kalde krigen sett fra Washington - tvert imot. Fra begynnelsen av 1950-åra framsto den vest-europeiske nøytralismen som en trussel på linje med kommunismen i Vest-Europa, ikke minst i Skandinavia og Norge. Et kompliserende element i Norge var at nøytralismen var såpass utbredt i den sterkeste politiske maktbasen, Arbeiderpartiet.¹⁷

Gerhardsen var åpen for noe av det nøytralistiske tankegodset, men

Lester Corrin Strong, her sammen med sin ektefelle Alice, var USAs ambassadør i Norge i perioden 1953-57.

det er ikke rett å karakterisere han som nøytralist. Han var en av fødsels-
hjelperne til Norges NATO-medlemskap, og han bidro seinere til å
oppretholde det. På den andre sida var NATO heller ikke noen troslære
for han. Han var forsiktig søkende i forhold andre løsninger, og han håpet
på at motsetningene internasjonalt kunne tones ned slik at andre samar-
beidsmønstre ble mulig. Kildene viser at han som partileder og statsmi-
nister var sterkt opptatt av å virke samlende overfor fløyene, også i
utenriks- og sikkerhetspolitikken. Det gjaldt også «nøytralistene». For
eksempel mente ambassaden i Oslo at Gerhardsen sin framferd overfor
regjeringa Torp, og seinere overfor atomspørsmålet, delvis kunne føres
tilbake til slike hensyn.¹⁸ Informasjonen som ambassaden fikk i forbin-
delse med danninga av Sosialistisk Folkeparti, peker i samme retning.
Her ble Haakon Lie og Einar Gerhardsen framstilt som motsatser.
Gerhardsen - het det - «believes in the broad umbrella concept of the
party». Han ville holde døra åpen for SF og ønska at det skulle være

mulig for SF-sympatisørene å presentere sine synspunkter innafør Arbeiderpartiet. Med Haakon Lie var det annerledes. «(He) consider the SPP group close allies to the communists, who, wittingly or unwittingly, do the communists work by agitating against NATO and economic and political integration in Europe, and who continually manifest an anti-US and pro-Soviet bias.»¹⁹

Men som jeg har kommentert i en annen sammenheng: Det lå også andre motiver bak Gerhardsens handlemåte enn bare samling om utenriks- og sikkerhetspolitikken.²⁰ Han ville så langt han kunne sjøl bidra til å forme den. Her må jeg forlate de amerikanske kildene et øyeblikk og støtte meg på norsk materiale.

I åra etter danninga av den tredje Gerhardsen-regjeringa i 1955 holdt statsministeren flere taler der han analyserte utviklinga av den kalde krigen relativt inngående, og der han også pekte på hva som kunne lede ut av uføret. Mest kjent er sjølsagt talen som han holdt på NATOs råds-møte i Paris 1957 («Gerhardsens store tale»), men også talen han holdt for Arbeiderpartiets landsstyremøte 24. oktober 1956 har vært mye diskutert.²¹ Gerhardsen mente sjøl at den talen var et startpunkt for de økende motsetningene mellom han og Haakon Lie.²² I talen understreka

Statsminister Einar Gerhardsen hilser på USA's president Dwight D. Eisenhower på NATOs råds-møte i Paris i desember 1957. Bak statsministeren står utenriksminister Halvard Lange (med mørke briller) og hans amerikanske kollega, John Foster Dulles.

Gerhardsen at NATO-samarbeidet hadde vært av stor verdi for de vestlige landene. Etter 1949 hadde ikke noe europeisk land mista friheta. Styrken i alliansen hadde også bidratt til at Sovjetunionen nå var lettere å komme på talefot med: «Det kan delvis skyldes NATO, delvis de kjernefysiske våpen og delvis Stalins død og en ny politikk,» sa han. Med Vest-Tysklands inntreden i alliansen, og med den reelle militære maktbalansen dette innebar i Europa, hadde NATO fylt en viktig misjon. Som Gerhardsen formulerte det: «Nå har vi snart midlet, kan vi også nå målet?» NATO var jo ikke et mål i seg sjøl, men et middel «til å løse internasjonale konflikter og sikre freden».

Hva slags alternativer hadde politikerne å velge mellom? Så langt han kunne se, fantes det tre alternativer:

1. Krig.
2. Fortsatte rustninger og en fortsatt oppdeling av verden i en østlig og en vestlig militærblokk.
3. En gradvis tilnærming mellom øst og vest, løsning av tvistesporsmålne og en avtale om nedrustning.

Det første alternativet ble sjølsagt avvist. Det ble også det andre alternativet - og det med en interessant begrunnelse. For det første mente Gerhardsen det var uholdbart å basere seg på en politikk som innebar «en fastlåsing av den nåværende situasjon med to store militære maktblokker, der hvert enkelt land må bære svære forsvarsutgifter og en lang militær tjenestetid». Og for det andre: Gerhardsen mente at dersom kapprustinga varte ved over lang tid, var det en mulighet for at diktaturlandene kunne seire og demokratiene lide nederlag. Utfallet var likevel helt avhengig av hvordan Vesten stilte seg til det som skjedde omkring og utafor det «reine» motsetningsforholdet mellom NATO og Warszawa-pakten. Det var de «nøytrale statene» i Afrika og Asia Gerhardsen hadde i tankene. «Vinner vi venner etter som tida går, eller taper vi venner? Arbeider tida *for* eller *mot* oss?» På denne bakgrunnen var det klart for Gerhardsen hvor veien gikk videre: Et seigt og langvarig arbeid for å bygge ned øst-vest-motsetningene gjennom dialog, tillitsbygging og nedrustning på den ene sida, kombinert med et politisk og økonomisk engasjement i forhold til de såkalt «ikke-engasjerte» statene i Asia og Afrika på den andre. Man kunne ikke kreve direkte politiske gjenytelser for et politisk engasjement i Afrika og Asia, men man kunne bidra til å skape en godvilje som på sikt var verdifull. «Mjuk makt» (soft power), kan være dekkende for Gerhardsens strategi på dette punktet.

I boka ... *slik jeg ser det* beskrev Haakon Lie denne talen som Gerhardsens *konvergensteori*. Teorien kunne føres tilbake til Gerhardsens ideologiske utgangspunkt, mente han. Til delegatene på landsstyremøtet hadde Gerhardsen spurt: «Vil det være mulig i det lange løp med en form

Norsk basepolitikk ble også møtt med demonstrasjoner, som her i april 1959 under stortingsbehandlingen av stasjoneringen av to tyske offiserer til Nordkommandoen på Kolsås etter anmodning fra NATO.

for sameksistens, dersom den ene militære maktblokken fortsatt skal være et kommunistisk diktatur og den andre en demokratisk, men kapitalistisk verden?» Nei, svarte han sjøl, det ville ikke gi grunnlag for den tilliten som var nødvendig. Derfor måtte man arbeide for at den kapitalistiske verden gikk mer i sosialistisk retning, samtidig som kommunistene søkte mot demokratiet. Mens Gerhardsen var overbevist om at den nordiske velferdsstaten, bygd på demokratiske og sosialistiske prinsipper, burde stå som modell også for andre stater, ser det ut til at Lie ikke hadde slike ambisjoner: «Mange ganger når jeg satt og hørte på foredrag om en utvikling i verden som førte fram mot en nordisk modell - det

skandinaviske sosialdemokratiet - spurte jeg meg selv: Mener (Gerhardsen) dette? Eller er det propaganda for vårt byggverk?»²³

Lies utlegning av Gerhardsen er på dette punktet altfor polemisk og forenkla. Gerhardsens ideologiske forankring og visjonen om mjuk makt sto også i forbindelse med en realpolitisk analyse (jf. Hallvard Tjelmelands artikkel). Den ideologiske komponenten var likevel viktig. I mitt kildemateriale fra State Department finnes det fram til 1959-60 bare spede forsøk på å sette Einar Gerhardsens ideologiske ståsted inn i ei kald krig-ramme. Diplomaterne betrakta han primært som balansekunstner i forhold til indrepolitiske strømninger, og dermed egentlig som en nyttig medspiller i forhold til USA. Ingen kunne samle de ulike meningsgruppene som han. La meg gi et eksempel ved å løfte fram enda en «maverick» i tillegg til Torolf Elster, nemlig Andreas Andersen, Einar Gerhardsens sikkerhetspolitiske rådgiver ved Statsministerens kontor. I en tale til studentene i Bergen i februar 1958, argumenterte Andersen for at terrorbalansen mellom USA og Sovjetunionen måtte få sikkerhetspolitiske konsekvenser. Norge - og de andre vesteuropeiske grenselandene - burde «basere sitt forsvar på lette territorialstyrker trenet for gerilja og gi avkall på en tung militær organisasjon som likevel ikke kan hindre en invasjon». Hvorfor skulle man væpne seg med atomvåpen og øke risikoen for å bli dratt inn i en atomkonflikt når man i stedet kunne - som han formulerte det - strekke «vår basepolitikk inn i krigens første fase»?²⁴ Andersen mente det var fornuftig å utvikle et tettere økonomisk og militært samarbeid i Norden, særlig til Sverige. Til den amerikanske ambassaden i Oslo ga høyt plasserte kilder i Arbeiderpartiet uttrykk for at foredraget ikke var klarert av Gerhardsen, og at han hadde gitt beskjed til Andersen om ikke å holde flere foredrag på ei stund.²⁵ Ambassaden mente dessuten at Andersen - omtalt som en «mørkets profet og defaitist» - ikke øvde noe særlig innflytelse på statsministeren. Andersen drev i hovedsak på med å samle og oversette materiale for Gerhardsen, som sjøl ikke leste fremmede språk. Med andre ord: Han ble holdt i trygg forvaring i Gerhardsens kontorlandskap. Stemmer dette inntrykket?

I realiteten hadde Gerhardsen helt siden 1954 ment at man måtte løse opp i blokkpolitikken.

Neppe. I realiteten hadde Gerhardsen helt siden 1954 ment at man måtte løse opp i blokkpolitikken.²⁶ Som Andersen, og som Sveriges statsminister Tage Erlander og utenriksminister Östen Undén, trudde han ikke lenger at Sovjetunionen hadde offensive hensikter retta mot Skandinavia. Og som historikerne de seinere åra har påvist: Gerhardsen hadde gitt klarsignal til at Andersen kunne holde talen i Bergen, men angivelig uten å kjenne det konkrete innholdet.²⁷ Imidlertid tillater kanskje kildematerialet oss å gå ett skritt lenger, for av Tage Erlanders dagbøker framgår det at Andersen på forhånd hadde spurt Gerhardsen hva han kunne si, og at Gerhardsen da skal ha svart: «Du er gammel nok til selv

å vite hva som kan sies.» «Et sånt svar,» noterte Erlander, «måste ju ha oppmuntrat Andersen att framföra sina av Einar Gerhardsen kända åsikter.»²⁸ Erlander, som var meget godt orientert når det gjaldt Gerhardss utenrikspolitiske oppfatninger, mente altså at dette kunne tolkes som en politisk prøveballong fra statsministeren.

Fra om lag 1954 av innhenta amerikanerne mange opplysninger som kunne tyde på at Gerhardss utenriks- og sikkerhetspolitiske orientering egentlig var ganske klart formulert, men konsekvensene gikk ikke opp for dem før ved overgangen mellom 1950- og 60-åra. La meg ta noen eksempler som belyser utviklinga. I et strategidokument fra BNA-kontoret i 1951 het det at det var lite «apathy or defeatism in Norway», og videre at det var «no problem of rallying the Norwegians to support the Western defense effort».²⁹ USA var dessuten opptatt av å trekke Sverige inn i et tettere samarbeid med Danmark og Norge, og oppmuntre de skandinaviske statene til å koordinere forsvarsplanlegging og strategi, altså å trekke Sverige nærmere NATO.³⁰ I 1955, da Einar Gerhardsen som

Tre nordiske statsministre i samtale under møte i Nordisk Råd 1955. Fra venstre: Einar Gerhardsen, Hans Hedtoft, Danmark og Sveriges Tage Erlander under møte i Nordisk Råd 1955. Bak sitter justisminister Jens Chr. Hauge (t.v.) og den svenske utenriksminister Östen Undén.

den første vestlige statslederen foretok et offisielt besøk til Sovjetunionen, ble det gjort en forhåndsanalyse ved etterretningskontoret i State Department. Den sa at man ikke venta noen politiske endringer som et resultat av besøket, verken med hensyn til NATO eller til norsk-sovjetiske relasjoner. Det var heller ikke registrert noen alvorlige bevegelser i Danmark, Sverige eller Norge i retning av å etablere ei skandinavisk blokk, nøytral mellom øst og vest.

Som jeg har gjort rede for i avhandlinga *I oppdemningspolitikken grenseland*, var amerikanerne gjennom 1950-åra prega av optimisme når det gjaldt mulighetene for å påvirke norsk politisk kultur.³¹ Men som Haakon Lie sa det: «Få ting er mer særmerkete hos Einar Gerhardsen enn hans utrolige utholdenhet.»³² Og ved overgangen til 1960-åra kan vi registrere en anna tone på amerikansk side. I strategidokumentet «Operations Plan for Scandinavia (Norway)» (1960) het det at Norge - stort sett - ga støtte til USA og Vesten i de internasjonale relasjoner.³³ Men i en lang rapport (41 sider) fra ambassaden i Oslo om norsk-amerikanske relasjoner, ble det pekt på mange forskjeller. Når de norske gikk inn i saker som hadde med øst-vest-relasjoner å gjøre, var fokuset ofte retta mot nedrusting, og de tålmodige forhandlingene om dette. Videre: «The general confidence which the U. S. commands in Norway is largely the result of their estimate of our handling with these matters: the more U. S. policy and actions tend to coincide with Norwegian aspirations the less Norwegians tend to assume a neutral or neutralist posture between East and West.»³⁴ Den som skulle få bære hovedansvaret for at relasjonene var slik, var statsministeren: «He is clearly the dominant personality in Norwegian politics.»

I utgangspunktet støtta USA som sagt nordisk samarbeid. I strategidokumentet «Operations Plan for Scandinavia (Norway)» (1960), som jeg refererte ovafor, het det at Norges vanlige handlingsmønster, som gikk ut på å opptre i samforstand med de andre skandinaviske landene, fortjente støtte fordi det som regel var til Vestens fordel, også fordi man på den måten trakk Finland inn. I det neste store strategidokumentet som ble gjort gjeldende, «Guidelines for Policy Operations, Norway» (1962), trakk man endelig inn det ideologiske elementet for fullt:

Norway is frequently torn by the fundamental conflict between demands of its security requirements in NATO and the social, political and ideological requirements of its Nordic relationship. These relationships are solidly based on tradition, cultural affinity and pervasive consultation which pull Norway insistently toward neutralism and the elusive concept of the «balance of Scandinavia» relating to the precarious position of Finland.³⁵

Statsminister Einar Gerhardsen og kona Werna sammen med presidentparet Jaqueline og John F. Kennedy i Det hvite hus under besøket i USA mai 1962.

Washington hadde sjølsagt gjennom mange år visst at det var et nært samarbeid mellom politiske ledere i de nordiske statene, men man hadde ikke et klart begrep om konsekvensene av dette før nå. Det kan finnes flere forklaringer på dette. For det første var State Department mest fortrulig med den gruppa i ledelsen av Arbeiderpartiet og LO som sto USA nært i sikkerhetspolitiske spørsmål. Der befant jo ikke Gerhardsen seg. Videre ble de nøytralistiske tilbøyelighetene hans gjerne betrakta ut fra funksjonen hans som en samlende leder. Dernest kommer den amerikanske optimismen med hensyn til å påvirke norske holdninger. Men i tillegg må vi anta at internasjonale forhold har prega utviklinga ganske mye. Det var først rundt 1955 at Sovjetunionen endra oppfatning når det gjaldt nordisk samarbeid. Tidligere hadde Moskva vært konsekvent imot, fordi det kunne tjene til å trekke Norden mot vest. Fra 1955 ble Sovjet mer offensiv i denne saken, og fra da av ble det ført en aktiv politikk for å skape et nøytralt Norden. Dette satte i gang en viss bevegelse i nordisk politikk. La oss mot slutten se på et av de viktigste resultatene av denne bevegelse, lanseringa av begrepet *den nordiske balanse*.

«Den nordiske balanse»

Det var i 1961 at amerikanerne ble gjort kjent med begrepet «den nordiske balanse». I april 1961 uttrykte Gerhardsen for første gang at hensynet til de nordiske naboene inngikk i begrunnelsen for den norske lavspenningspolitikken i nord.³⁶ I praksis gjorde regjeringa dette til norsk politikk seinere samme år; først gjennom Gerhardsen og så Lange, 5. og 12. desember 1961.³⁷ Uttalelsene kom i forbindelse med sovjetisk press på Finland, og i utgangspunktet henvendte man seg derfor til Moskva. Utenriksminister Lange ga uttrykk for at Norges base- og atompolitikk også var utforma med tanke på Sverige og Finland sin nøytralitet. Han gjorde det klart overfor de sovjetiske lederne at endringer av de rådende maktforhold («ekvilibrrium») kunne tvinge Norge til å gjennomtenke sikkerhetspolitikken på nytt, f. eks. hvis Sovjetunionen gjorde seg sterkere gjeldende i finsk politikk. På denne måten ville Norge binde opp Moskva - men like mye Washington, for beskjeden gikk jo også dit. I mai 1962, da Gerhardsen var på statsbesøk i Washington, gjorde han det meget klart, både for president Kennedy og ledelsen i State Department, at det var i Vestens interesse å bevare «den nordiske balansen».³⁸ Men han sa mer enn som så. State Department fikk høre at den nordiske balansen hadde utvikla seg i Nord-Europa helt siden 1949, da de fem nordiske statene måtte velge forskjellige sikkerhetsløsninger. Og balansen var basert på århundrelange bånd av språk, kultur, politikk og økonomi.

Gjennom denne beskjeden til Washington kunne man håpe på å minske NATOs innflytelse over politikken, og samtidig øke Norges handlingsrom. Dette var også et veldig tydelig signal om at lavspenningspolitikk og dialog var veien å gå. Sjølsagt ble beskjeden gitt på en anna måte til alliansepartneren USA enn til Sovjet. Så vidt jeg kan se, sa man ikke åpent til den sovjetiske ledelsen at Norge la stor vekt på hensynet til Finland og Sverige - det kunne gi dem et pressmiddel. Med USA ble det ført lange og fortrolige samtaler.

Gerhardsens besøk hos president Kennedy kom etter et amerikansk initiativ om å gjøre noe med «Einar Gerhardsen». På denne tida var han så mektig i norsk politikk - inkludert utenriks- og sikkerhetspolitikken - at hvis det skulle være noe håp om å endre den, måtte man starte med han personlig.³⁹ Siden 1961 hadde man sett at både Halvard Lange og Haakon Lies innflytelse over utenriks- og sikkerhetspolitikken tapte seg enda mer i favør av Gerhardsen. Lange var nok et slags symbol på norsk utenrikspolitikk, noterte ambassadør Wharton i januar 1965, men det var likevel Gerhardsen som kroppsliggjorde norske politiske grunnholdninger.⁴⁰ Disse grunnholdningene gikk blant anna ut på ei djup overbevisning om at internasjonale kompromisser og forhandlinger, kombinert med nedrusting - kort sagt en lavspenningspolitikk - var veien å gå, både i Norden, men også i et videre perspektiv. Dette var Gerhardsens klare melding,

men den ble samtidig kombinert med kontante avvísninger av alle forsøk fra Sovjet eller andre nordiske land om å forme ei nøytral blokk i regionen. Til tross for at han førte ei anna politisk linje enn det Washington kunne ha ønska, var Gerhardsen ikke nøytralist.

Konklusjon

Gerhardsens tid som statsminister tona ut med en politikk som signaliserte tydeligere at Norge og USA ikke var av samme alen ideologisk sett. I nyttårstalen ved årsskiftet 1961-62 sa han at Norge ikke trudde på en felles utenrikspolitikk for NATO, og i januar 1962 kom han med beskrittelse av den amerikanske samfunnsmodellen.⁴¹ Men samtidig utvikla det seg en djupere forståelse av norsk sikkerhetspolitisk tenkning i Washington - i og med konseptet om «den nordiske balansen». Uenigheter som dette kunne man leve med innafor alliansen, og derfor ga man slipp på den gamle frykta for norsk nøytralisme, og at det var *den* som var skyld i lavspenningspolitikken og de sjølpålagte restriksjonene i forhold til NATO. Men det tok meget lang tid før denne innsikten trengte inn i den amerikanske utenriksadministrasjonen. Derfor er det klart at disse kildene ikke kan brukes som et sesam-sesam i historisk forskning, sjøl om de bidrar til å sette norsk politikk i perspektiv, og til tross for at de forteller mye om amerikansk politikk overfor Norge. De kan bidra til å tegne et bilde av viktige aktører sett fra et amerikansk perspektiv, men i tilfellet Einar Gerhardsen er det svært mye som må tilføres fra anna hold. Dette er i seg sjøl et interessant funn. Kildene gir likevel mange ledetråder. En av ledetrådene fører helt klart til Sverige og til Tage Erlander. At Gerhardsen ofte henvendte seg politisk i den retninga, kommer dessuten tydelig fram i Tage Erlanders dagbøker. I perioden

Gerhardsens tid som statsminister tona ut med en politikk som signaliserte tydeligere at Norge og USA ikke var av samme alen ideologisk sett.

1945-55 finnes det ca. 80 referanser til Gerhardsen, og hele 120 til Hans Hedtoft, statsministeren i Danmark.⁴² I tillegg møttes de jevnlig. Sjølsagt spente den politiske kontakten over et bredt saksregister, men en betydelig del av den dreide seg om den kalde krigen. Det er foreløpig ikke gjort mye forskning på dette området, men jeg vil nevne et par godt begrunnede antakelser og spørsmål som jeg vil undersøke nærmere i et pågående forskningsprosjekt.⁴³ Det gjelder for det første i hvor stor grad det nære båndet til de andre sosialdemokratiske partiene i Norden var en fødselshjelper for ideen om «den nordiske balansen». Kildene fra State Department legger meget stor vekt på de tradisjonelt sterke båndene mellom nordiske folk og på statsnivå, men spørsmålet her er i hvor stor grad det også ligger en *ideologisk preferanse* for «den nordiske modellen» framfor «atlantisme» eller «det atlantiske fellesskap», og hvilke aktører dette i tilfelle

omfatta. Det andre dreier seg om hvordan den nordiske lavspenningspolitikken bør plasseres i de videre internasjonale bestrebelsene for avspenning (détente) mellom øst og vest. Et tredje spørsmål er i hvilken forstand det skandinaviske sosialdemokratiet - som modell - ble mobilisert i en kald krig-sammenheng. Som jeg har vist, kan ikke spørsmål som dette besvares tilfredsstillende bare med utgangspunkt i kilder fra amerikansk side - men de kan alle belyses *bedre* om man også inkluderer slike kilder. Kildene fra State Department forteller oss at vi kan vente oss mer om Einar Gerhardsen - særlig hvis vi leter videre andre steder, for eksempel i Stockholm.

Noter

- 1 Han leda fire regjeringer i periodene 25. juni–5. november 1945, 5. november 1945–19. november 1951, 22. januar 1955–28. august 1963 og 25. september 1963–12. oktober 1965.
- 2 VG 12. oktober 1997.
- 3 National Archives and Records Administration, Washington D. C. (NARA), Record Group (RG 59), Central Decimal Files (CDF) 1955–59, boks 3460, 757.13/3-2059, Memorandum: «Reported Resignation of Norwegian Prime Minister Gerhardsen», datert 20. mars 1959, signert Ernest de W. Mayer, BNA.
- 4 NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 2415, 511.57/4-3053, «1954–1955 IIA Prospectus for Norway», datert 30. april 1953.
- 5 Haakon Lie sto bak en stor mengde anti-kommunistiske pamfletter og brosjyrer. De mest sentrale er *Kaderpartiet. Kommunistisk strategi og taktikk* (1954); *De kommunistiske dekkorganisasjonene. Dagbladet og Kaderpartiet* (1954); *Hva er i vente? Den 20. kongress i Sovjetunionens Kommunistiske Parti. Med Nikita Khrusjtsjovs tale om Stalin* (1956); og brosjyrene Zikk-zakk-partiet (1949, 32 sider); Slavearbeid i øst (1950, 32 sider); Krig i Korea (1950, 8 sider); Bunkers eller boliger (1951); Kommunismens vei/ Henrettet (1953, 16 sider); Snakker kommunistene om baser? (1953); Snakker kommunistene om skattene? (1953); Norges Kommunistiske Parti som rekrutteringsmark for spioner og sabotører (1954, 16 sider); Redd Osvald Harjo (1954); Svar på tiltale. Kommunistenes propaganda i valgkampen (1955); Kommuniste som spioner (1955, 32 sider); Ungarn (1956); samt Fakta om kommunistpartiets manøvrer 1940 og 1945.
- 6 NARA, RG 306, United States Information Agency (USIA), Office of Research, «R» Reports, 1960–63, boks 4, mappe «R-25–61», «Norway: A Communications Fact Book», datert 26. mai 1961.
- 7 Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen, *Hvor fritt et land? Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*, Oslo 2000, s. 193.
- 8 NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3770, 757A.00/10–454, «Current discussions of Scandinavian Collaboration and of a Nordic Bloc Versus NATO», datert 4. oktober 1954.
- 9 Hans Olav Lahlum, *Oscar Torp. En politisk biografi*, Oslo 2007, s. 346. Imidlertid sto personer som Haakon Lie, Konrad Nordahl og Martin Tranmæl fram med et sterkere ønske om et skifte – i det minste i en tidlig fase.
- 10 Knut Einar Eriksen og Helge Pharo, *Kald krig og internasjonalisering 1949–65*, i Olav Riste (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 5, Oslo 1997, s. 193; jf. også Lahlum 2007 s. 339 ff.

- 11 Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 195.
- 12 Samme sted, s. 82.
- 13 NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3770, 757A.00/10–454, «Current discussions of Scandinavian Collaboration and of a Nordic Bloc Versus NATO», datert 4. oktober 1954.
- 14 Samme sted.
- 15 NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3765, 757.13/12–1054, «Possibility of Major Cabinet Change», datert 10. desember 1954.
- 16 NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3762, 757.00/12–2254, «Labour Party Periodical Founders», datert 22. oktober 1954.
- 17 Jeg har redegjort nærmere for dette i doktoravhandlingen mi. Se *I oppdemningspolitikkenes grenseland* (2007), s. 155–173.
- 18 NARA, RG 59, CDF 1950–54, boks 3762, 757.00/10–2353, «Results of Norwegian National Elections», datert 23. oktober 1953; NARA, RG 306, USIA, Production Division Research Reports, 1956–59, boks 4, mappe «P–83–57», «Report: Norwegian Views about Nuclear Weapons: An Interpretation», datert 14. januar 1958.
- 19 NARA, RG 59, Subject-Numeric Files (SNF), Central Foreign Policy Files (CFPF) 1963, Political & Defense, boks 4001, mappe «POL 12, Political Parties NOR», «The Political Impact of the Socialist Peoples Party», datert 23. april 1963, signert ambassador Clifton R. Wharton. Et annet eksempel kan også illustrere dette motivet hos Gerhardsen: Haakon Lie, som var for å innføre atomvåpen til Norge, retta sterk kritikk mot partivedtaket fra 1957, som hadde følgende ordlyd: «Arbeiderpartiet vil av all kraft gå inn for øyeblikkelig stans av atomprøvene i alle land. Atomvåpen må ikke plasseres på norsk område.» På landsstyremøtet i januar 1958 sa han at partiet burde skjermes over dette vedtaket: «Hvis vi avskriver oss retten til å bruke moderne våpen, avskriver vi oss også muligheten for å føre forhandlinger hvis vi blir truet.» Einar Gerhardsen spurte da Lie om han ville ha holdt et tilsvarende innlegg til landsmøtet året før om han hadde hatt muligheten? Da Lie bekrefta det, sa Gerhardsen: «Da kan jeg love deg at vi hadde fått et landsmøte – og et valg – som ingen har sett maken til.» Samtalen er gjengitt i Haakon Lie, ... *slik jeg ser det*, Oslo 1975, s. 99.
- 20 Stian Bones, Med viten og vilje: Einar Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955, i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3 2006, særlig side 280–282.
- 21 Talen ble holdt på Klekken Turisthotell 24. oktober 1956, og er trykt i Olaf Solumsmoen og Olav Larsen, *Med Einar Gerhardsen gjennom 20 år*, Oslo: Tiden 1967, s. 133–136. For mer om talen, se Lie, ... *slik jeg ser det*, s. 109–110, 112 ff; Per Øyvind Heradstveit, *Einar Gerhardsen og hans menn*, Oslo: Cappelen 1981, s. 210–214; Nyhamar, *Einar Gerhardsen*, bind 2, s. 320–325; Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 197 f.; Olstad, *Einar Gerhardsen*, s. 334–338.
- 22 Egil Helle, *Landsfaderen*, Oslo: Tiden 1987, s. 82–83. Lie sjøl fører motsetningene tilbake til 1955 og Gerhardsens besøk i Sovjetunionen.
- 23 Lie, ... *slik jeg ser det*, s. 110.
- 24 Riksarkivet, Statsministerens kontor, Andreas Andersens etterlatte papirer, boks 3, mappe «Eksp. sjef Andersen – Foredrag», «Studentsamfunnet i Bergen 28/2 1958».
- 25 NARA, RG 59, CDF 1955–59, boks 3459, 757.00 (W)/3–758, «JOINT WEEKA NO. 10», datert 7. mars 1958.
- 26 Eriksen og Pharo, *Kald krig og internasjonalisering*, s. 262.
- 27 Samme sted, s. 273; jf. også Johan Daniel Berlin, Andreas Andersen. *Outsider i Maktens høyborg – en utenrikspolitisk biografi*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2007, s. 79–80.
- 28 Tage Erlander, *Dagböcker 1958* (Utgivna av Sven Erlander), Hedemora: Gidlunds förlag 2008, s. 108, innførsel 23. mars 1958. Gerhardsens

- angivelige svar til Andersen er oversatt fra svensk av artikkelforfatteren.
- 29 NARA, RG 59, LOT file 54 D 224, E 1172, boks 17, mappe «US Policy», «Draft Country Statement – Norway», datert 14. februar 1951.
 - 30 NARA, RG 59 LOT file 61 D 167, E 1583 A, boks 42, «Statement of Policy proposed by the National Security Council on The Position of the United States with respect to Scandinavia and Finland», januar 1952.
 - 31 Bones, *I oppdemningspolitikens grenseland*, s. 155–162.
 - 32 Lie, ... *slik jeg ser det*, s. 120.
 - 33 NARA, RG 59 LOT file 61 D 167, E 1583 A, boks 42, Operations Coordinating Board, Washington D. C.: «Operations Plan for Scandinavia (Norway)», datert 13. juli 1960.
 - 34 NARA, RG 59, DCF 1960–63, boks 1837, 757.00/12–960, «Current situation in Norway; Norwegian–American Relations», datert 9. desember 1960.
 - 35 NARA, LOT file 69 D 121, E 1570, boks 121, Guidelines for Policy Operations, Norway», November 1962.
 - 36 Line Lillevik, Moments of Crisis: John F. Kennedy and the Norwegian Response to the Cold War, 1960–1964, Phd-avhandling, *Yale University*, 2002, s. 95.
 - 37 NARA, RG 59, CDF 1960–63, boks 1838, 757.00 (W)/12–1561, «JOINT WEEKA NO. 50», datert 15. desember 1961.
 - 38 NARA, RG 59, LOT file 69 D 121, E 1570, boks 121, «United States–Norwegian Relations, datert 18. mai 1962. (Memorandum fra samtalen med Gerhardsen under hans besøk 9.–11. mai 1962.)
 - 39 Lillevik, Moments of Crisis, s. 180.
 - 40 Samme sted, s. 182.
 - 41 Samme sted, s. 178.
 - 42 Dette etter Stellan Andersson, Danmark under den kolde krig – et svensk perspektiv, i *Arbejderhistorie*, nr. 1 2006, s. 69–70.
 - 43 For en pionerstudie om forholdet Norge–Sverige, se Magnus Peterssons *Brödräfolkens väl. Svensk-norska säkerhetspolitiska relationer 1949–1969* (Stockholm 2003). Det pågående postdoktorprosjektet som jeg holder på med har arbeidstittelen «Norge, nordområdene og Sovjetunionen. Nasjonale og transnasjonale kald krig-strategier».